

روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی

محبوبه خراسانی
دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی
مهرماه ۱۴۰۲
khorasani164@gmail.com

تعریف پژوهش

پژوهش در معنای عام خود، شامل مجموعه فعالیت‌های **منطقی**، **منظم** و **منسجمی** است که در چارچوب **معیارهای علمی** مورد توافق جامعه علمی و با هدف رسیدن به شناخت بیشتر از پدیده‌ای مشخص، به نحوی انجام می‌شود که **قابلیت تکرار** داشته باشد.

هدف از هر پژوهش، در هر رشته و درباره هر موضوع، بیش از هرچیز، **رسیدن به شناخت دقیق‌تر** درباره موضوع مورد مطالعه، **حل مشکلات جاری** و **تولید دانش** است.

هر طرح پژوهشی با یک یا چند پرسش خاص آغاز می‌شود. با مرور پیشینه موضوع، گردآوری و تحلیل داده‌ها ادامه می‌یابد و با یافتن پاسخ به پرسش‌های مطرح شده، به پایان می‌رسد. **قانع‌کننده بودن** و **میزان اطمینان از اعتبار** پاسخ‌های به دست آمده، از معیارهای ارزیابی این طرح‌ها محسوب می‌شود.

ویژگی‌های پژوهش

- ❖ پژوهش نظام‌مند است.
- ❖ پژوهش مبنای تولید نظریه است.
- ❖ هدف پژوهش‌های علمی توصیف، شناسایی پدیده‌ها و کنترل روابط آنهاست.
- ❖ پایایی نتایج پژوهش‌های علمی
- ❖ مرکزیت منطق و اندیشه سلیم
- ❖ ماهیت تکاملی و خودتنظیمی علم
- ❖ توان تعمیم نتایج پژوهش

پیش‌نیازهای پژوهش

❖ روحیه پرسشگری

❖ تفکر منطقی

❖ توانایی توصیف، تحلیل و تفسیر

کارکردهای پژوهش

دو کارکرد اصلی پژوهش، یافتن پاسخ‌هایی روشن و علمی برای پرسش‌های نوین و ارائه راهکارهایی موثر برای حل مسائل جاری در زمینه‌ای مشخص است.

❖ تولید علم و دانش‌افزایی

❖ نظریه‌پردازی

❖ کاربردپذیری و حل مسئله

❖ تدوین الگوهای تازه و مدل سازی

❖ ساماندهی و استانداردسازی

❖ مسئله‌یابی

❖ توانمندسازی

❖ طرح پرسش‌های تازه

انواع پژوهش

- ❖ پژوهش‌های بنیادی و کاربردی
- ❖ پژوهش‌های کمی و کیفی
- ❖ پژوهش‌های مقطعی و طولی (تدوامی)
- ❖ پژوهش‌های خرد و کلان

واژه‌شناسی پژوهش

رویکرد : رویکرد منظری کلی است که محقق از طریق آن به پدیده مورد مطالعه می‌نگرد، واقعیت‌ها را می‌شناسد و بنیان معرفت‌شناسی خود را بر آن اساس استوار می‌سازد. دو رویکرد عمده در علوم انسانی، رویکردهای کمی و کیفی است.

روش‌شناسی : بستری نظری برای بحث درباره‌ی روش‌های تحقیق است. روش‌شناسی زبان مشترک محققان است و به آنان امکان ارزیابی و داوری می‌دهد. روش‌شناسی چگونگی شناسایی مسئله، گردآوری داده‌ها و تحلیل یافته‌ها در قالب روش‌ها و ابزارهای متعدد مشخص می‌سازد.

روش تحقیق : مجموعه دستورالعمل‌های منطقی و مدون است که برای رسیدن به شناخت بیشتر در اختیار محقق قرار دارد. گام‌هایی مشخص که فرآیندی منسجم را تشکیل می‌دهند و مسیر تحقیق را مستند و استاندارد می‌سازند. ارمغان روش برای محققان، شفافیت مسیر پژوهش و اعتماد به دستاوردهای آن است.

ابزار پژوهش : هر روش، از ابزارهایی برای گردآوری داده‌ها استفاده می‌کند. ممکن است یک ابزار در چند روش کاربرد داشته مشابه باشد. مصاحبه، پرسش‌نامه، مشاهده و بررسی اسناد، چهار ابزار اصلی در گردآوری داده‌ها در تحقیقات علوم انسانی است که ممکن است یکی یا ترکیبی از آنها در یک تحقیق به کار گرفته شود.

متغیر و انواع آن

متغیر یک مفهوم است که بیش از دو یا چند ارزش یا عدد به آن اختصاص داده می‌شود. ویژگی‌هایی را که پژوهشگر مشاهده یا اندازه‌گیری می‌کند متغیر نامیده می‌شود.

❖ متغیر مستقل و وابسته

❖ متغیر تعدیل کننده

❖ متغیر مزاحم

❖ متغیرهای دو ارزشی و چندارزشی

پرسش‌های پژوهش

- ❖ در ساده ترین شکل، پرسش‌ها به دو دسته **بسته و باز** تقسیم می‌شوند.
- ❖ شکل دیگری از تقسیم‌بندی پرسش‌ها، دسته‌بندی آنها به سه گروه **"چستی"، "چرایی" و "چگونگی"** است.
- ❖ در تقسیم‌بندی دیگر، می‌توان پرسش‌های پژوهش را به سه دسته **توصیفی، رابطه‌ای و علی- معلولی** تقسیم کرد.
- ❖ در یک دسته‌بندی دیگر، پرسش‌ها به سه نوع اصلی **دوگانه، طیفی (رتبه‌ای) و کیفی** تقسیم‌بندی می‌شوند.

فرضیه و انواع آن

- ❖ فرضیه یک **حدس** یا **پیشنهاد علمی** است که به پژوهش جهت می‌دهد. فرضیه باید دارای **دست کم دو متغیر** باشد و با بیانی روشن و موجز و خالی از ابهام در قالب **جمله خبری** مطرح شود.
- ❖ مهم‌ترین ویژگی یک فرضیه علمی آن است که **قابل آزمون** باشد.
- ❖ هفت منبع اصلی برای تدوی فرضیه: مشاهدات شخصی، تجربه‌های دیگران، نظریه‌ها، پژوهش‌های قبلی، نتایج پژوهش‌های مشهور، فناوری‌های جدید و نیاز به حل مسائل و مشکلات علمی
- ❖ وجود فرضیه در همه پژوهش‌ها ضروری نیست و گاه فقط داشتن پرسش کافی است.
- ❖ فرضیه صفر و فرضیه یک
- ❖ فرضیه جهت‌دار و فرضیه فاقد جهت
- ❖ فرضیه توصیفی و فرضیه تبیینی

نظریه و قانون علمی

❖ **نظریه** مجموعه‌ای از تعریف‌ها و پیشنهادها درباره‌ی تعدادی متغیر به هم پیوسته، که همه‌ی این تعریف‌ها و پیشنهادها بعد منظم و مدونی از وقایع و پدیده‌هایی را که در اثر همبستگی‌ها و تداخل این متغیرها به وجود می‌آید، ارائه می‌دهد.

❖ نظریه باید ریشه در واقعیت عینی و آزمون پذیر داشته باشد و در مسیر مشخصی تدوین شود.

❖ قابلیت تبیین، توان پیش‌بینی و کاربردپذیری سه کارکرد اصلی هر نظریه است.

❖ **قانون** با نظریه متفاوت است.

❖ رابطه اعم و اخص میان قانون و نظریه برقرار است؛ به این معنا که هر قانونی به اعتبار اینکه بیان یک واقعیت است، می‌تواند در جایگاه نظریه بنشیند، اما هر نظریه‌ای قانون نیست.

❖ قوانین علمی بیشتر در علوم پایه نظیر ریاضی، فیزیک و شیمی مطرح است و کمتر نظریه‌ای در علوم انسانی یافت می‌شود که از حیث گستردگی با قوانین این علوم برابری کند.

❖ قانون علمی فرامکان و فرازمان است؛ در معرض هیچ تغییری نیست و همیشه ثابت است؛ شمول تام دارد.

جامعه و نمونه پژوهش

- ❖ گروهی از افراد یا اشیا مورد مطالعه که دست کم در یک صفت مشترک اند، **جامعه پژوهشی** به شمار می آیند. هرچه تعداد صفات مشترک این گروه بیشتر باشد، اندازه جامعه نیز کوچکتر خواهد بود.
- ❖ **نمونه** گروهی از اعضای یک جامعه تعریف شده است که اطلاعات مورد نیاز پژوهش به کمک آن حاصل می شود چون امکان پژوهش درباره ی کلیه ی اعضای جامعه وجود ندارد.
- ❖ نمونه باید تا حد ممکن همگن و نماینده جامعه مورد مطالعه باشد.
- ❖ در یک تقسیم بندی کلی، نمونه می تواند **تصادفی** یا **هدفمند** (نمونه در دسترس، نمونه معیار، نمونه خودساخته) باشد.
- ❖ انواع دیگر از نمونه گیری: نمونه طبقه ای، نظام دار، خوشه ای، سهمیه ای و چندمرحله ای

گام‌های اصلی در فرآیند پژوهش

1. انتخاب موضوع اصلی و ترسیم نقشه موضوعی
2. شناخت دقیق مسئله اصلی (کانون محوری) پژوهش
3. تبیین مبانی نظری و چارچوب نظری پژوهش
4. تدوین دقیق پرسش‌ها یا فرضیه‌های پژوهش
5. تعیین دقیق هدف و دامنه پژوهش
6. مرور پیشینه‌ی پژوهش و ادبیات تحقیق
7. گزینش مناسب‌ترین ابزار گردآوری و تحلیل داده‌ها
8. گزینش مناسب‌ترین روش نمونه‌گیری
9. اجرای پژوهش مقدماتی و اولیه
10. گردآوری و تحلیل داده‌های مورد نیاز
11. نگارش و تدوین گزارش نهایی

رویکردهای کمی و کیفی در پژوهش

هرگاه محقق به سنجش متغیرهای مشخصی بپردازد و **مبنای دآوری خود را بر کمیت‌ها** قرار دهد، **رویکرد کمی** در تحقیق دارد. مثلاً اگر برای ارزیابی عملکرد بخش امانت یک کتابخانه، تعداد کتابهای به امانت رفته در هر ماه یا هفته مبنایی برای این ارزیابی باشد، آنگاه محقق در قضاوت خود معیاری را برگزیده که حاکی از کمیت متغیر مورد بررسی است.

پژوهشگر با استفاده از روش‌های تحقیق کمی، می‌تواند جنبه‌های مشاهده‌پذیر یک پدیده را که قابل اندازه‌گیری است مورد بررسی قرار دهد. **مزیت** ارزیابی کمی، در دقتی است که به ارمغان می‌آورد؛ دقتی که می‌تواند مبنای خوبی برای مقایسه باشد.

هرگاه پژوهشگران در مطالعات خود بیش از آنکه درصدد اندازه‌گیری و سنجش مقادیر مشخصی از متغیرهای معین باشند، در جستجوی **شناخت عمیق** از پدیده مورد مطالعه برآیند و کلیت آن پدیده را در همان بستری که اتفاق می‌افتد مورد بررسی قرار دهد، آنگاه در تحقیق خود **رویکرد کیفی** دارند. مثلاً اگر محقق بخواهد انگیزه‌های گروهی از کاربران را برای مراجعه به کتابخانه بررسی کند و شناختی از تجربه‌های آنان در این زمینه داشته باشد، نمی‌تواند پاسخ این پرسش‌ها را از تعداد و عنوان کتابهایی که به امانت برده است، پیدا کند. شناخت تجربه‌ی آنان در این زمینه، نیازمند گفت‌وگو با آنهاست که می‌تواند در قالب مصاحبه انجام شود.

ماهیت اکتشافی، تحلیل استقرایی و اصل تحمل عدم قطعیت، سه **ویژگی** عمده در رویکرد کیفی است.

رویکرد ترکیبی در پژوهش

بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که می‌توان در تحقیقی واحد از امتیازهای هر دو رویکرد کمی و کیفی استفاده کرد و آن را با عنوان رویکرد ترکیبی یا آمیخته معرفی می‌کنند.

در پژوهش آمیخته، پژوهشگر مجاز است در مراحل مختلف تحقیق، بسته به نیازی که برای پاسخگویی به پرسش‌های خود دارد، از روش‌های مختلف استفاده کند. این رویکرد از آن جهت ترکیبی نام دارد که داده‌ها و یافته‌های این تحقیقات، به جای آنکه فقط مبتنی بر یک رویکرد باشند، حاصل ترکیب دو رویکرد کمی و کیفی هستند.

روش‌های متداول در رویکرد کمی

- ❖ پژوهش‌های پیمایشی
- ❖ پژوهش‌های تجربی یا آزمایشی
- ❖ پژوهش‌های شبه آزمایشی یا نیمه آزمایشی
- ❖ پژوهش‌های همبستگی یا همخوانی
- ❖ پژوهش‌های علی پس رویدادی یا پس از وقوع
- ❖ پژوهش‌های امکان‌سنجی و زمینه‌یابی

روش‌های متداول در رویکرد کیفی

❖ نظریه‌پردازی زمینه‌ای یا گراند تئوری

❖ پدیدار شناسی

❖ اقدام‌پژوهی یا پژوهش حین عمل

❖ مطالعه موردی یا مورد کاوی

❖ قوم نگاری یا مردم نگاری

❖ قوم نگاری خودنوشت

❖ مطالعات تاریخی

اصول و مبانی اخلاق پژوهش

- ❖ راستی و درستی در تحقیق
- ❖ اصل انصاف در پژوهش
- ❖ سودمندی
- ❖ مالکیت معنوی و حق مولف
- ❖ اخلاق پژوهش در تعامل با جامعه پژوهش
- ❖ خودمختاری در تحقیق
- ❖ رازداری و اصل محرمانگی
- ❖ احترام به حریم خصوصی
- ❖ حفاظت از گروه مورد مطالعه

مصادیق بی اخلاقی و فریب کاری در پژوهش

❖ سرقت یا دستبرد علمی

❖ کاستی در استناد

❖ استنادهای کاذب

❖ تحریف داده‌ها

❖ داده‌سازی

❖ تفسیرهای مغرضانه

مهم‌ترین مهارت‌های مورد نیاز پژوهشگران

- ❖ مهارت‌های پایه و سواد اطلاعاتی
- ❖ مهارت‌های معرفتی و شناختی
- ❖ مهارت‌های عاطفی و احساسی
- ❖ مهارت‌های رفتاری و اجتماعی
- ❖ مهارت‌های فنی و تخصصی

جایگاه پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی

❖ پاسداری از میراث مکتوب بشری

❖ سازماندهی منابع اطلاعاتی

❖ شناخت نیازهای کاربران و ارائه خدمات اطلاع‌رسانی به همه‌ی آنان در تمام سطوح

❖ ترسیم روند رشد دانش

محورهای پژوهشی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی

-
1. آموزش	12. مدیریت دانش
2. پژوهش	13. اقتصاد اطلاعات
3. فناوری اطلاعات	14. نیازها و رفتارهای اطلاعاتی
4. سواد اطلاعاتی	15. ابعاد نظری و شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی
5. کارآفرینی	16. علم‌سنجی، اطلاع‌سنجی و وب‌سنجی
6. آینده‌نگری و آینده پژوهی	17. تعامل انسان و اطلاعات
7. مدیریت منابع اطلاعاتی	18. نظام‌های اطلاعاتی
8. سازماندهی و بازیابی اطلاعات	19. کتابخانه‌ها و مدیریت آنها
9. کتابخانه‌های مجازی	20. منابع و خدمات اطلاعاتی
10. جامعه اطلاعاتی	21. مطالعات مربوط به کتابداران
11. مدیریت اطلاعات	22. مطالعات مربوط به کاربران

منابع و مآخذ

- ❖ پاول، رونالد (۱۳۸۵). روش‌های اساسی پژوهش برای کتابداران، ترجمه نجلا حریری. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ❖ دیانی، محمدحسین (۱۳۸۷). روشهای تحقیق در کتابداری. مشهد: کتابخانه رایانه‌ای.
- ❖ قنادی نژاد، فرزانه و حیدری، غلامرضا (۱۳۹۶). اولویتهای پژوهشی و انتخاب موضوع در علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تهران: اساطیر پارسی؛ نشر کتابدار.
- ❖ منصوریان، یزدان (۱۳۹۳). روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تهران: سمت